श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ ७.१॥

ॐ । 'बुद्धिर्योगे शृण्विति' (२.३९) भगवज्ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय कामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगं ज्ञानस्य बहिरङ्गोपायमापञ्चमाध्यायांतं ज्ञानांतरङ्गसाधनं ध्यानरूपं योगं च षष्ठे निरूप्याधुना पूर्वोक्तं ध्यानं भक्तिपूर्वकमेवानुष्ठितं ज्ञानसाधनम् । न चैद्यादेरिव द्वेषपूर्वकम् । अतो भक्त्यर्थं भगवन्माहात्म्यं 'मयि' इत्यादिनाऽध्यायषट्केनोच्यते । 'न त्वेवाहं' (२.१२) इत्यादिना पूर्वषट्के(ऽपि) भगवन्माहात्म्योक्तावपि साधनस्यैव प्राचुर्येणोक्तिः । उत्तरषट्के क्वचित् क्वचित्साधनस्योक्तावपि प्राचुर्येणैव भगवन्महिम्नो वर्णनान्न पूर्वोत्तरषट्कयोः साङ्कर्यम् । तयोः पौर्वापर्यबीजं तु यदर्थं साधनं निरूपितं तज्ज्ञानाय ज्ञातव्यमाहात्म्यनिरूपणात्कार्यकारणभावरूपम् । 'योगं युञ्जन्समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु' इति प्रतिज्ञान्तरकरणादेव व्यक्तमिति श्रोतारमभिमुखीकुर्वन्भगवन्माहात्म्यं वक्तुं प्रतिजानीते ॥ मयीति । मयि श्रीकृष्णे आ अत्यंतं सक्तमनाः अतीवस्नेहयुक्तमनाः योगं द्विरूपं ज्ञानोपायं युञ्जन्ननुतिष्ठन्मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कारयति स एव मे शरणं तस्मिन्नेवाहं स्थित इति जानन्नित्यर्थः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तव असंशयं समग्रं च यथा भवति तथा मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु तत्प्रकारकमज्ञानजनकवचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । तदित्यस्य तथेति वाऽर्थः ॥ ७.१॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ ७.२॥

श्रवणं प्रवचनाधीनमित्याह ॥ ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानशब्दौ कर्मार्थल्युडंतौ । हे पार्थ ते तुभ्यं इदं मदीयं विज्ञानसहितं

ज्ञानं विशेषेण ज्ञातव्यसहितं ज्ञातव्यं माहात्म्यं सामान्यं विशेषमाहात्म्यं च वक्ष्यामीत्यर्थः । अशेषत इत्यस्य यावदर्जुनयोग्यं तावन्मध्ये शिष्यमाणमकृत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं स्तौति ॥ यदिति । यन्माहात्म्यं ज्ञात्वा भूयः पुनरन्यज्ञातव्यमिह मदुक्तेऽर्थे नावशिष्यते अवशिष्टं नास्तीति ॥ ७.२॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ७.३॥

प्रतिज्ञाते ज्ञाने आदरजननाय तस्य दौर्लभ्यमाह ॥ मनुष्यणामिति । कश्चिदेव पुण्यवान्पुरुषः सिद्धये ज्ञानाय यतति यतते । यततां ज्ञानार्थं यतमानानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धिमान्भवतीति योज्यम् । सिद्धानां ज्ञानिनामपि मध्ये कश्चिदेव तत्त्वतो मां वेत्ति यथावज्जानाति ॥ ७.३॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ७.४॥

एवमुपोद्धातमुक्त्वाऽधुना प्रथमप्रतिज्ञातं ज्ञानपदोक्तं ज्ञातव्यं तावदाह ॥ भूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेन । भूम्यादिपञ्चमहाभूतानि मनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वे च । अहङ्कारपदेन महत्तत्त्वमुपलक्षणीयम् । अहङ्कारश्चेति चशब्दान्वयः । इत्येवं मदधीना प्रकृतिरष्टधा भिन्ना । उद्दिष्टापेक्षया अष्टधेत्युक्तिः । उपलक्षितापेक्षया तु नवधेति ज्ञेयम् । मत्प्रेरिता प्रकृतिः पृथिव्यादिकार्यरूपेणैव भिन्नेत्यर्थः ॥ ७.४॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ७.५॥

न केवलं जडप्रकृतिरेव स्वकार्येण सह मद्वशा किंतु ब्रह्मादि जगन्माता चित्प्रकृतिरपीत्याह ॥ अपरेति । यद्वा हरेः परत्वं वक्तुं तदुपयोगितया परावरवस्तुनी आह ॥ अपरेति । इयं प्रागुक्ता जडप्रकृतिः । जीवा अप्युपलक्ष्यंते । जडप्रकृतिः जीवाश्चापराः अधमाः । इतस्तु जडप्रकृत्यादितस्तु । अन्यां जीवभूतां सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान्प्राणान् तद्देहेषु धारयतीति जीवेत्युक्ता । जीव् प्राणधारण इति धातोः । सा च सा भूता च सर्वदा विद्यमाना च जीवभूता ताम् । भू सत्तायामिति धातोः । प्राणधारकत्वेन सर्वदा विद्यमानामित्यर्थः । मे मदधीनां प्रकृतिं चित्प्रकृतिम् । मुक्ता अप्युपलक्ष्यंते । श्रियं मुक्तांश्च परां परानुत्तमान्विद्धि । परत्वे हेतुः । ययेति श्रियेत्यर्थः । मुक्तानां पराभासत्वात् ययेत्येवोक्तम् । इदं ब्रह्मादिजगद्धार्यत इति ॥ ७.५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रळयस्तथा ॥ ७.६॥

ननु देहेन्द्रियादेरपि सत्वेन प्रकृत्योरेवेशाधीनत्वमहिमोक्तिः कथमित्यतो देहादिसर्वकार्यजातस्य प्रकृत्योरेवांतर्भाव इति दर्शयितुमाह ॥ एतदिति । शरीरेन्द्रियविषयलक्षणकार्यसहितानि जीवजातरूपभूतानि सर्वाण्येतद्योनीनि जडाजडप्रकृतिकारणकानि यथासंभवं तदुत्पन्नानीत्युपधारय जानीहि । पूर्वं प्रकृत्योरवरत्वं परत्वं च वाक्यभेदेनोक्त्वा 'म' इति स्ववशत्वं चोक्त्वा 'ययेदं धार्यते जगत्' इति 'एतद्योनीनि' इति जगद्धारकत्वकारणत्वे कथिते । तत्र प्रकृती एव भगवद्वशे । जगज्जन्मस्थितिलयास्तु प्रकृत्यधीना एव नेशाधीना इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ अहमिति ॥ प्रभवप्रलययोः सत्ताप्रतीतिकारणत्वादहं प्रभवः प्रलयश्चेत्युक्तिः । प्रभवप्रलयभोक्तृत्वाच्च तथोक्तिः । जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वं च यथा पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धः । पित्रादेस्तद्भोक्तृत्वं तथा हरेरिति ज्ञेयम् । प्रभवाद्युपलब्धे-र्भगवत्सुखहेतुत्वं च 'आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु । तथाऽप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुख (मितीर्यते) मतीव च' (नारदीये) इति स्मृत्युक्तदिशा ज्ञेयम् । प्रकृतिद्वारा कृत्स्नजगत्कर्ताऽहमेवेति भावः ॥ ७.६॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७.७॥

ननु परावरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्यावरत्वस्य परत्वस्य चायोगात् (अवरत्वस्य बाधादुत्तरवाक्यविरोधायोगात्) परतरत्वशब्दितं सर्वोत्तमत्वं तव प्राप्तमित्यस्तु जगत्पितृत्वम् । तद्वत्सर्वोत्तमांतरस्यापि जगत्पितृत्वाद्युपपत्तेः कथमहमेव कृत्स्नस्येत्याद्युक्तिरुपपद्यत इत्यत आह ॥ मत्त इति॥ मत्तोऽन्यत्पर-तरशब्दितं सर्वोत्तमं किञ्चिन्नास्ति । येनाहमेवेत्युक्तिरयुक्ता स्यात् । यद्वा अन्यत्परतरं नेत्युक्त्या अर्थात् तात्पर्यगत्या लब्धमहमेव परतर इत्यादौ योजयित्वा पश्चान्मत्त इत्यादि योज्यम् । तथा चावतारिकायां उक्तदिशा लब्धस्यापि परतरत्वस्यात्रोक्तिः अपरत्त्वं यथा भूम्यादिभेदेनानेकविधं यथा चापरतत्त्वं श्रीदेवीमुक्तभेदेनानेकं तथा परतरमप्यनेकविधमुतैकमेवेति जिज्ञासायामहमेक एवेति ज्ञापयितुमिति ध्ये (ज्ञे) यम् । न केवलं जगतः प्रभवप्रलयौ मदधीनौ । किंतु स्थितिरपि मदधीनेत्याह ॥ मयीति॥ इदं सर्वं

प्रकृत्यादिजगत् ॥ ७.७॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ७.८॥

'ज्ञानं तेऽहं' इति ज्ञानपदेन प्रतिज्ञातं ज्ञातव्यं 'भूमिराप' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वाऽधुना विज्ञानपदेन प्राक् प्रतिज्ञातं विशेषेण ज्ञातव्यं हरेरलौकिकमाहात्म्यमाह ॥ रस इति । अप्सु सारभूतो यो रसः तस्य अपामनागन्तुकधर्मस्वभावत्वे अब्धर्मेषु सङ्ख्यादिषु सारत्वे रसत्वे विशेषतो हरेः कारणत्वात्तज्ज्ञोकृत्वाच्च रसोऽहमित्यभेदोक्तिः । शशिसूर्ययोर्या प्रभा तस्याः शशि-सूर्ययोरनागन्तुकधर्मत्वे चन्द्रसूर्यधर्मेषु सारत्वे प्रभात्वे विशेषतः कारणत्वात्प्रभाऽहमस्मीत्यभेदोक्तिः । सर्ववेदेषु सारभूतो यः प्रणवः तस्य वेदसारत्वं प्रणवत्वं चेशाधीन-मित्यभेदोक्तिः । खे आकाशे यः शब्दः ध्वन्यात्मकः तस्याकाशा-नागंतुकधर्मत्वं सङ्ख्याद्याकाशधर्मेषु सारत्वं शब्दत्वं चेशायत्तं तज्ज्ञोग्यश्च शब्द इति शब्दोऽहमस्मीत्युच्यते । नृषु यत्पौरुषं स्त्रीव्यावृत्तः प्रागल्भ्यविशेषः तस्य सत्ताप्रतीतिकारणत्वात्पौरुषमहमस्मीत्युच्यते ॥ ७.८॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ७.९॥

पृथिव्यां यः पुण्यो गन्धः शुभगन्धः तस्य भूम्यनागन्तुकधर्मत्वे स्वभावत्वे पृथिवीधर्मेषु सारत्वे गन्धत्वे हरिः कारणं गन्धभोक्ता चेति गन्धोऽहमस्मीत्युच्यते । अहमस्मीति सर्वत्रानुषङ्गः । विभावसौ यत्तेजोदाहसामर्थ्यं तदुक्तहेतुबलादहमस्मीत्युच्यते । सर्वभूतानां सारभूतं यज्जीवनं तन्नियन्तृत्वात्तदप्यहमस्मीत्युच्यते । तपस्विषु सारभूतं यत्तपः कृच्छ्रादि तदप्यहमस्मि तन्नियामकत्वहेतुनेति भावः ॥ ७.९॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ७.१०॥

सर्वभूतानां बीजं व्यञ्जकत्वाद्बीजमिव बीजं मां विद्धि न परिणामिकारणम् । बुद्धिमतां ज्ञानिनां या बुद्धिः साऽप्यहमस्मि । बुद्धिमद्धर्मेषु सारत्वे बुद्धित्वे बुद्धिमद्धर्मत्वे नियामकोऽहमिति बुद्धिरहमस्मीत्युच्यते । एवं तेज इत्यपि ध्येयम् । अप्शशिसूर्या-दिरवधितयोक्तस्य सर्वस्योक्तदिशा रसादेरिवेशायत्तत्वाविशेषेऽपि

रसोऽहमस्मीत्यादिरूपेण निष्कृष्योक्तिः ''लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवाननुभूयते । न तु तदीयगन्धरसादिगुणेषु तन्निष्ठगन्धत्वादिधर्मेषु च पृथग्व्यापारवान् । किंतु पटादिजन्मानुषङ्गिकजन्मान एव ते । न तथा भगवान् । अपि तु अबादिधर्मेषु रसादिषु तद्धर्मेषु रसत्वादिषु पृथक् प्रयत्नवान् । न त्वबादिनियमानुषङ्गिकसत्तादिका इति दर्शयितुं अबादिभोगादप्यतिशयेन रसादिभोगः परमेश्वरस्ये'ति दर्शयितुं च । किञ्च रसादयो ह्यत्र हरेरुपासने प्रतिमात्वेन विवक्षिताः रसोऽह-मस्मीत्युपासीतेत्यादिरूपेण प्रतिमायां चभेदोक्तिः 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' (छा.उप ७.१.५) इत्यादौ प्रसिद्धा । तथा चाबादिषु भगव-दुपासनापेक्षया रसादिषु तदुपास्तेरतिशयाच्च विशिष्योक्तिः । अपि च ज्ञानार्थिनो हि रसाद्यभिमानिदेहेषु भगवान्सर्वत्र तिष्ठति । अबादिमानिनस्तु तत्पार्षदा इत्युपासते । ततोऽपि विशिष्योक्तिः । यद्वा 'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेष-परिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते' इति स्मृत्या सर्वत्र सामान्यतो विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानपदेन विवक्षितम् । 'अपरेयं' इत्यादिनोक्तदिशा जडप्रकृतिब्रह्मादिजीवाश्चावराः आसुरजना अवरतराः श्रीर्मुक्तजनाश्च पराः । तत्रापि श्रीर्मुख्यपरा । कदाऽपि दुःखासंबन्धात् । मुक्तास्तु पराभासाः कदाचिद्दुःखसंबन्धात् । ते सर्वे हर्यधीनाः । हरिस्तु परतरः । अत्र तरशब्दस्तमबर्थश्च भवति । हरेरन्यस्य परतमस्याभावादयमेव परतम इति वक्तव्यत्वात् । परत्वेनोक्तश्रीमुक्तानां हरेश्च मध्ये कस्यचित्परतरस्याभावेनायमेव परतरश्चेति वाच्यत्वात् । हरिरेव परतरः परतमश्च ततोऽन्यत्परतरं परतमं वा किञ्चिन्नास्ति । न च मुक्ताः पराः श्रीः परतरेति शङ्क्यम् । 'मुक्तस्तु स्यात्पराभास' इति तात्पर्योक्त्या तेषां परत्वाभावत् । 'अभ वादंतरान्यस्य त्विहैकार्थौ तरप्तमौ' इति स्मृतेश्चेत्येवं परापरत्वविवेचनपूर्वं हरेःसर्वोत्तमत्वं 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं' इति प्रतिज्ञातं ज्ञानं विज्ञानं च द्वयमपि 'भूमिः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । तद्विज्ञानमेव सर्वस्य तदधीनत्वप्रदर्शनेनाह ॥ रस इत्यादिना । अत्र रसादिशब्दास्तद्भोक्तृत्वतन्नियंतृत्वहेतुना भगवन्नामानः । तथाहि अप्स्वित्यादिसप्तम्योऽधिकरणसप्तम्यः । अप्सु स्थित्वा रसमाददामीति तं प्रेरयामि चेति रसनामाऽहमस्मि । शशिसूर्ययोः स्थित्वा स्वयं प्रभासमानत्वात् प्रभाहमस्मि । सर्वदेवेषु स्थित्वा स्वात्मानं प्रणौति स्तावकं प्रेरयति इति प्रणवनामाऽस्मि । खे स्थित्वा शब्दं प्रेरयतीति शब्दनामास्मि । स्वयं पुण्यः पुण्यगन्धः सन्पृथिव्यां स्थित्वा सुरभ्यसुरभितया गन्धं प्रेरयंतीति गन्धनामा । विभावसावग्नौ स्थित्वा तेजःप्रेरकत्वात्तेजोनामा । भूतेषु जीवनदत्वाज्जीवननामा । तपस्विषु स्थित्वा तपः कुरुते तपः प्रेरयति

चेति तपोनामा । बीजप्रेरकत्वाद्बीजनामा । बुद्धिमताम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । बुद्धिमत्सु स्थित्वा बोद्धृत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाद्बुद्धिनामा । तेजस्विषु स्थित्वा तेजः प्रेरयतीति तेजोनामा । अबादिसर्ववस्तूनां रसगन्धप्रभादिधर्मान्व्यवस्थया ददातीति रसादिनामा (हं) हरिरित्यर्थः ॥ ७.१०॥

बलं बलवतां अस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ७.११॥

बलवतां बलवत्सु स्थित्वा कामरागविवर्जितं बलमस्मि । विषयभोग-निरपेक्षया नित्यपूर्णबलवत्त्वात्कामवर्जितबलात्मास्मि । अस्थाने अप्रयुज्यमानत्वाद्रागविवर्जितबलात्माऽस्मीत्यर्थः । रागिणो ह्यस्थानेऽपि बलं प्रयुञ्जते । भूतेषु धर्माविरुद्धो यः कामः सोऽस्मीत्यर्थः । अत्र पुण्यो गन्ध इति कामरागविवर्जितमिति गन्धबलादेः पुण्यत्वादि-विशेषणोपादानं तु गन्धबलकामादिषु विशेष्टेष्वेव भगवानुपास्यः । न त्वशुचिषु धर्मविरुद्धेष्विति ज्ञापनायेतिध्येयम् ॥ ७.११॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ७.१२॥

न केवलं रसादिधर्मप्रेरकः किन्नामाऽबादिसर्वप्रेरकश्चेत्याह ॥ ये चेति । ये च भावाः पदार्थाः सात्त्विकाः सत्त्वगुणविकाराः राजसास्तामसाश्च तान्सर्वान्पदार्थान्मत्त एवोत्पन्नान् विद्धि । तथा ते मयोत्पन्नाः पदार्थाः मयि मदाधारतया मदुपजीवनेनेति यावत् । वर्तंत इति विद्धि । यथेदं जगत् त्वदधीनं तथा त्वमपि किमेतदधीन इत्यतो नेत्याह ॥ न त्वहं तेष्विति । तदुपजीवनेनाहं नैव तिष्ठामीत्यर्थः । ये च ये चेति पृथगुक्तिः सर्वेषां त्रिगुणविकारत्वेऽपि सत्त्वादिप्राचुर्याभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ ७.१२॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ ७.१३॥

ननु विज्ञानोक्त्युपसंहारपरपूर्वश्लोके सत्त्वादिगुणनिष्पन्नानां सर्वपदार्थानां भगवानेव कारणं तदाश्रयश्चेत्युक्तम् । तेनैव गुणातीत इति चोक्तप्रायम् । तदेतदयुक्तम् । तथात्वेन गुणातीतत्वेन अज्ञायमानत्वस्य सगुणत्वेन ज्ञायमानत्वस्य च तवायोगादित्यत आह ॥ त्रिभिरिति । त्रित्वं योग्यतया गुणविशेषणम् । सत्त्वरजस्तमो-रूपत्रिगुणमयैः गुणत्रयात्मवैरित्यर्थः । तादात्म्यार्थोऽयं मयट् । भावैः पदार्थैः । उपादानोपादेययोरभेदात् त्रिगुणतत्कार्यरूपैः एभिर्भावैः पदार्थैरित्यर्थः । यद्वा गुणमयैस्त्रिभिः प्रागुक्तरीत्या

सात्त्विकादिभेदभिन्नैरेभिः प्रमितैर्भावैः पदार्थैः मोहितं सत्
इदं ज्ञानिभिन्नं जगदेभ्यो गुणतद्विकारेभ्यः परं व्यतिरिक्तं अत
एव देहतोऽप्यव्ययं मां नाभिजानाति । विपरीतं च जानातीत्यर्थः ।
अत्र एभिरिति सर्वपदार्थानां गुणमयत्वप्रदर्शनाय प्रमितसर्व-
परामर्शित्वात्तस्य । न च भगवद्विषय (क) सगुणत्वादिमोहस्य
कथं गुणमयात्मकाः पदार्थाः कारणम् । येन गुणमयैर्भावै-
र्मोहितमित्युक्तिर्युक्ता स्यादिति शङ्क्यम् । लोके गुणमयदेहादिकं
दृष्ट्वा ईश्वरदेहादिरप्येतादृशः देहत्वादिति हेतुना गुणमयमिति
मोहितमिति तार्पर्यात् । ज्ञानिनो यथावत्तया जानन्तीति
तद्व्यावृत्त्यर्थमिदमिति जगद्विशेषणम् । उपायाभावादज्ञजनस्य
गुणातीतत्वेन भगवतोऽनुपलम्भः । देहादित्वानुमानाभासेन सगुणतया
विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७.१३॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ७.१४॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ७.१५॥

ननु ब्रह्मादिदेहेन्द्रियादिदृष्टान्तेन देहादित्वहेतुना भगवान्
गुणमयदेह इति धीः कथं मोहः ॥ बाधकाभावात् । ज्ञानिनां
धीर्बाधिदेति चेत् । बहुतरपामरधीविरोधेन तस्या एवाल्पीयस्य
अयथार्थत्वोपपत्तेः । न च तेषामेव कालान्तरे बाधदीः सेत्स्यतीति
शङ्क्यम् । अनादिकालेऽप्यजातस्योत्तरत्राप्यसंभवादित्यतो
यथावज्ज्ञानाभावविपरीतज्ञानयोर्गुणाभिमानिनी दुर्गैव कारणम् ।
देहत्वाद्यनुमानं तु निमित्तमात्रमिति भावेनाह ॥ दैवीति ।
सृष्ट्यादिरूपक्रीडादिगुणविशिष्टस्य देवस्येयं दैवी ।
देवसम्बन्धिनी ।को देव इत्यतो दैवीत्युक्तं विवृणोति ॥ ममेति ।
मदीया ममातिप्रियेति यावत् । एषा प्रमाणप्रमिता गुणमयी
सत्त्वादिगुणात्मिका गुणाभिमानिनीति यावत् । माया दुर्गा मोहिकेति
शेषः । कालान्तरे तत्कृतो मोहो निवर्ततामित्यत आह ॥ दुरत्ययेति ।
अत्येतुमशक्या तत्कृतं मोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोतीत्यर्थः ।
अतो न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवतीति भावः । मम मायेत्येव
पूर्तौ दैवीत्युक्तिः मदीयतामात्रेण कथं दुरत्ययेत्यतः सृष्टि-
स्थितिलयादिगुणविशिष्टतयातिसमर्थ(स्य मे अति) मदतिप्रियत्वेन
तस्या अप्यतिशयशक्तित्वादिति ज्ञापयितुम् । गुणमयीत्युक्तिस्तु
गुणाभिमानित्वात्तमोगुणेनैवंविधं मोहं जनयतीति सूचयितुमिति
ज्ञेयम् । ननु यदि न केवलमनुमानम् । किंतु भगवतोपोद्बलिता
माया मोहहेतुः तर्हि न कथंचिदत्येतुं शक्येति कस्यापि ज्ञानं न

स्यादित्यत आह ॥ मामिति । एवशब्दोऽत्र भगवत्प्रतिपत्ताविर्त्थं-
भावसूचकः । अन्यत्परित्यज्य गुर्वादिवन्दनादिकमपि भगवद्भक्तत्वेनैव
कुर्वन्तो मां ये प्रपद्यन्ते शरणं प्राप्नुवन्ति ते एतां मायां
मायाकृतमोहं तरन्ति । अतिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ ७.१४॥

ननु यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायस्तर्हि त्वां प्रपद्य सर्वे किमिति
मायां नात्यायन्नित्यत आह ॥ न मामिति । दुष्कृतिनः पापशीलाः अत
एव मूढाः विवेकहीनाः अत एव नराधमाः मायया (हरीच्छया स्वभावेन च)
अभिभूताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाः अतश्च मूढाः मिथ्याज्ञानिनः अत
एवासुरं भावमासुरत्वमाश्रिताः । अतो मां न प्रतिपद्यंते इति ।
असुष्विन्द्रियेषु रता असुरास्तदीयं भावमाश्रिता इत्यर्थः ॥ ७.१५॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ७.१६॥

सुकृतिनो मां भजन्तः प्रपद्यन्ते तत्राप्यस्ति तारतम्यमित्याह ॥
चतुर्विधा इति । ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यवन्तो जनाः मां
भजन्ते सेवन्ते च ते चतुर्विधाः । आर्तः रोगाद्युपद्रुतः । जिज्ञासुः
आत्मज्ञानेच्छुः । अर्थार्थी धनेच्छावान् । ज्ञानी चात्मतत्त्वविच्चेति
इति शब्दोऽत्र ध्येयः । द्विः सम्बोधनमादरार्थम् ॥ ७.१६॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ ७.१७॥

नित्ययुक्तः सदा भगवत्समाधिमान् । एकस्मिन् मय्येव प्राधान्येन
भक्तिर्यस्यासौ एकभक्तिः विशिष्यते । अतिशयितो भवति । कुत
इत्यतो ममातिप्रियत्वादित्याह ॥ प्रियो हीति ॥ ७.१७॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ ७.१८॥

एकप्रशंसया प्राप्तेतरनिन्दां निराह ॥ उदारा इति । एते चत्वारो जनाः ।
ज्ञानी मे आत्मैव स्वरूपमेव, अतिप्रियत्वात् मदधीनसत्तादिरिति
ज्ञानवत्त्वाद्वा अभेदोपचारः । यद्वा आप्नोतीत्यात्मा मत्प्राप्तिमानित्यर्थः ।
इति मे मतं सिद्धान्तः । स हि ज्ञानी । अनुत्तमां गतिमुद्दिश्य युक्तात्मा
समाधियुक्तमनाः मामास्थितः प्राप्त इति योजना ॥ ७.१८॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ७.१९॥

एवंविधज्ञानी दुर्लभ इत्याह ॥ बहूनामिति । बहूनां जन्मनामंते । वासुदेवः सर्वं, सर्वं वासुदेवाधीनसत्तादिमदिति ज्ञानवान् । सर्वं संपूर्णं वस्तु वासुदेव एवेति ज्ञानवानिति वाऽर्थः । एतेन भगवज्ज्ञानिनामेव मोक्ष इति कुत इति शङ्का निरस्ता । भगवत एव पूर्णत्वेन ज्ञानादिदानसमर्थत्वादिति । स मां प्रपद्यते । स महात्मा तादृशज्ञानवान्सुदुर्लभः । एतेन वासुदेवज्ञानेन यदि मोक्षस्तर्हि सर्वेषां स स्यादिति शङ्का निरस्ता । वासुदेवज्ञानेन मोक्षसत्त्वेऽपि न तज्ज्ञानिनः सर्वे । अतो न सर्वेषां मोक्ष इति तात्पर्यात् ॥ ७.१९॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥७.२०॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥७.२१॥

लोके भगवज्ज्ञानिनां बहूनां दृश्यमानत्वात्कथं दौर्लभ्यमित्यत आह ॥ कामैरिति । तैस्तैः कामः स्वस्वाभिमतकामैरिच्छाभिरपहृतज्ञानाः तं तं नियमं तत्तदागमोक्तनियममाश्रित्य स्वया प्रकृत्या । प्रकृतिः स्वभावः । स्वकीयस्वभावेन नियताः वशीकृताः संतोऽन्यदेवताः ब्रह्मादिदेवताः प्रपद्यंते । ज्ञानितया दृश्यमानाः नानाविधकामापहृत-भगवदुत्तमत्वज्ञानाः संतोऽन्यदेवतायाजिनो अन्यदेवता एव प्रपद्यंते । (ततः) शुद्धो भागवतो दुर्लभ इति भावः ॥७.२०॥

ननु मिश्रयाज्यपि क्रमेण भागवतो भवति किमित्यतः स किं नित्य-त्रैविद्यरूपः उत शुद्धभागवतो निर्णायकाभावादिनिमित्तेनान्यदेवतायाजी । आद्ये आह ॥ यो य इति । शुद्धभागवततमोयोग्याभ्यामन्यो विष्णुवत्त्व-ज्ञानविपरीतज्ञानाभ्यां हीनो यो यः कारणविशेषवशाद्यां यां ब्रह्मरुद्रादितनुं भक्तस्तद्भक्तिमान् श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या-ऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्य तामेव श्रद्धां अचलां अहं विदधामि ॥७.२१॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैवः विहितान् हि तान् ॥७.२२॥

स च तया श्रद्धया युक्तस्तस्य देवस्याराधनमीहते करोति । ततस्तदाराधनात्तद्देवस्थेन मयैव विहितान् तान्स्वाभिप्रेतान्कामान्लभते च । मदितरस्य फलदाने सामर्थ्याभावात् । द्वितीयेऽप्याह ॥ यो य इति । भक्तः स्वतो विष्णुभक्त एव यो यः ज्ञात्वाऽपि विष्णुं

कारणांतरवशादेव यां यां ब्रह्मादितनुम् ॥ प्राग्वदेवेहते इत्यंतस्यार्थः । ततः क्रमेणेशानुग्रहप्राप्तगुरूपदेशद्वारा तस्य विष्णोराराधनमीहते । ततो भगवदाराधनान्मयैव विहितान्मोक्षादिकामान्लभते चेति ॥ ७.२२॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ ७.२३॥

अन्यदेवतायाजिनामपि त्वत्त एव फलं चेत्कुतस्तत्त्यागेन त्वदाराधनमेव कार्यमित्यत आह ॥ अंतवत्त्विति ॥ विष्णो रमाब्रह्मादिभ्यः परत्वं ज्ञात्वा अन्यदेवतायाजिनां तेषां फलमंतवदेव । कुतः अल्पमेधसां अल्पफल एव बुद्धिमत्त्वमि(त्वादि)त्यर्थः । कथमंतवत्त्वमित्यत उक्तम् । देवानिति । विष्णूत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मादिदेव(ता) याजिनो ब्रह्मादिदेवान्यांति न तु मां अतोऽंतवत्फलम् । मद्भक्तास्तु मामपि देवान्प्राप्यांते मामपि यांति । अतोऽनंतं तेषां फलम् । तस्मान्मदाराधनं प्राधान्येन अन्यदेवताराधनं च परिवारतया कार्यमिति ॥ ७.२३॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ ७.२४॥

ननु को विशेषस्तवान्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः येन त्वां प्राप्तानामनंतफलम् । देवान्प्राप्तानामंतवत्फलमित्यत आह ॥ अव्यक्तमिति । अबुद्धयोऽज्ञानिनः परमितरविलक्षणं अनुत्तमं उत्तमरहितं अव्ययं मम भावं प्रमाणाव्यभिचरितत्वरूपं याथार्थ्यमजानंतः । अव्यक्तं कार्यदेहादिहीनं मां व्यक्तिमापन्नं कार्यदेहादियुक्तं मन्यंते । कार्यदेहादिराहित्यं तद्युक्तान्यदेवेभ्यो मम विशेष इति भावः । यद्वा यथादेवयाजिनो मद्याजिनश्च त्रैविद्याः भागवताश्च वर्तंत तथा मद्द्वेषिणश्च केचन संतीत्याह ॥ अव्यक्तमिति । सर्वात्मनाऽज्ञेयत्वहेतुना अव्यक्तपदार्थं मामीश्वरं व्यक्तिं सर्वात्मना ज्ञेयत्वमापपन्नं प्राप्तं जीवमिति यावत् । मम परं भावमजानंतोऽल्पबुद्धयो मन्यंते । जीवैक्यं मन्यंत इत्यर्थः । यद्वा 'मयि सर्वमिदं प्रोतं इत्यादावुक्तदिशा प्रेरकत्वादि-महामहिमवांश्चेद्भवान् तत्कथं भवतः केचिज्जीवाभेदं मन्यंत इत्यत आह ॥ अव्यक्तमिति । प्रागुक्तदिशाऽव्यक्तं मामीश्वरं व्यक्तिमापन्नं जीवं जीवाभेदेन मां मन्यंते ये ते मम परं भावमजानंतो अल्पबुद्धयस्तमोयोग्या इत्यर्थः ॥ ७.२४॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ ७.२५ ॥

ननु तेषां त्वद्विषयविपरीतज्ञानकृतनिन्दया तव खेदोऽस्ति किमित्यतः परं भावमजानंतोऽन्यथा मन्यंत इत्युक्तविपरीत-ज्ञानहेतुभूतमज्ञानं न स्वतंत्रम् । किंतु मदायत्तमेव । अतः कुतो मम खेद इति भावेनास्य स्वाधीनतामाह ॥ नाहमिति । योगेन सामर्थ्यलक्षणोपायेन मायया देव्या च । योगसहिता माया योगमायेति विग्रहः । समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । कर्मणि घञ् । प्रकाशविषयो न भवामि । अतो मयैव मूढोऽयं लोको मामजमव्ययं जन्मव्ययहीनं नाभिजानातीति ॥ ७.२५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ ७.२६ ॥

ननु यवनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत् तवापि भूतविषयाज्ञानं स्यादित्यतो यवनिकास्थानीयाऽपि माया न मां बध्नातीत्याह ॥ वेदेति । मायाकृतबन्धहीनत्वादहं भूत-भविष्यद्वर्तमानभूतानि प्राणिनो वेद जानामि । मां तु कश्चन कोऽपि यथावत्त्वेन न वेद । मायाकृतबन्धसत्वाल्लोकस्येति । ब्रह्मादिरतिशक्तोऽपि किञ्चिदेव वेत्ति न सर्वथेति भावः ॥ ७.२६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ ७.२७ ॥

पूर्वं "दैवी ह्येषा गुणमयी" इति "नाहं प्रकाश" इति च गुणमयी माया भगवांश्च जीवाभेदादिविषयमोहे मुख्यं कारणमुक्तम् । इदानीमिच्छाद्वेषप्रवृद्धिजनितसुखदुःखादिद्वन्द्वविषयमोहो-ऽप्यवांतरकारणमस्तीत्याह ॥ इच्छेति । इच्छाद्वेषाभिवृद्धिजातेन द्वन्द्वमोहेन । द्वन्द्वानि सुखदुःखलाभालाभादीनि । तद्विषयमोहः । दुःखादिर्यथा हेयस्तथा वैषयिकसुखादिरपि हेयः । तथाऽप्युपादेयत्वेन तस्य यज्ज्ञानं तद्रूपमिथ्याज्ञानेनेत्यर्थः । सर्वभूतानि सर्गे सर्गकाले । सर्गकालमारभ्यैवेति यावत् । संमोहं भगवद्विषय-जीवाभेदादिमिथ्याज्ञानं यांतीत्यर्थः । यद्वा यत्केषांचिदद्वैतज्ञानं मदिच्छाधीनमिति यदुक्तं भगवता तदयुक्तम् । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः' इत्यादाविच्छाद्वेषादेरेव द्वैतज्ञानहेतुत्वोक्तेरित्यतः तदवांतरकारणम् । सर्गात्पूर्वमभावेन सर्गमारभ्यैवोत्पत्तेरिति भावेनाह ॥ इच्छेति । इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वन्द्वमोहेन जीवेश्वरौ तद्धर्मभूतानि सर्वज्ञात्वाल्पज्ञत्वस्वातंत्र्यपारतंत्र्यसर्व-

शक्त्यल्पशक्त्यादिरूपाणि च द्वन्द्वानि तद्विषयमिथ्याज्ञानेन सर्वभूतानि सर्गकालमारभ्यैव संमोहं उक्तद्वन्द्वमोहदार्ढ्यं यांतीति । द्विः संबोधनमादरार्थम् ॥ ७.२७॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ ७.२८॥

सर्वभूतानि संमोहं यांति चेल्लुप्तो मुक्तिमार्ग इत्यतो द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्संतीत्याह ॥ येषामिति । येषां पुण्यकर्मणां जनानां पापमंतं गतं नष्टं ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः प्रागुक्तद्विविधद्वन्द्वविषयमिथ्याज्ञानहीनाः दृढव्रताः संतो मां भजंत इत्यर्थः ॥ ७.२८॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ७.२९॥

भगवद्भजने किं फलं भवतीत्यतः प्रागुक्तभजनानुवादेन तस्य ब्रह्मज्ञानरूपं फलमाह ॥ जरेति । ये साधुप्रकृतयः जरामरणमोक्षाय लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तये मामाश्रित्य यतंति (यतंते) भजंत इत्यनुवादः । ते तद्ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं विदुः जानंति । अखिलं कर्म च विदुः । जरामरणमोक्षायेत्येतत् मोक्षसक्तिरन्यासक्तितः प्रशस्तेति मोक्षासक्तिस्तुत्यर्थः वा । प्रागुक्तदिशाऽन्यकामनिवृत्त्यर्थं वा । न सर्वथा तदुद्देशेन भजनविधिः । एकांतभक्तानां मोक्षापेक्षाऽभावात् । 'मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति त' इति भगवद्भजनफलस्योक्तावपीह तदुक्तिः भगवद्भजनमेव ज्ञानद्वारा मायातरणोपायो नान्य इति ज्ञापनायेति ॥ ७.२९॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ७.३०॥

तद्ब्रह्मेत्युक्त्या ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्कानिरासायाह ॥ साधिभूतेति । अधिभूताधिदैवसहितं साधियज्ञं अधियज्ञसहितं च मां ये विदुः । अपि च प्रयाणकाले मां विदुः ते युक्तचेतसः समाधियुक्तमनस्का इत्यर्थः । यद्वा प्रयाणकालेऽपि च मां विदुः स्मरंति युक्तचेतसो मामाश्रयंति । ये जनाः ते तत् ब्रह्म विदुरिति ॥ ७.३०॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

सप्तमोऽध्यायः